

KARINA PAULINA MARCZUK

Uniwersytet Warszawski

DOŚWIADCZENIA AUSTRALII W ZAKRESIE MIGRACJI W LATACH 1901–2017

CZEŚĆ I

Australia's migration experience between 1901 and 2017 (Part 1)

The article concerns the development of Australia's migration policy from the moment of establishing the Commonwealth of Australia in 1901 to modern times. The first part of the article analyses the problem from the beginnings of Australia to World War II, and the second part concerns the period from 1948 up to modern times. Comprehensive conclusions derived from the study are included in the summary at the end of the second part. The first part focuses on the genesis and the key events that determined the Australian authorities' approach to the issue of immigration in the subsequent years of this country's existence. In order to show the wide background of this process, the author briefly discusses the events that had taken place before the federation was established. It can be hypothesised that Australia was initially built on the foundation of colonists and then (purposeful) immigrants, from which it drew strength and resources for its development. Tracking the history of migration to Australia is helpful in verifying this assumption.

Keywords: Australia, Chinese migration, 'white Australia policy', Great Britain

Państwem, którego rozwiązania w zakresie polityki migracyjnej¹ budzą kontrowersje międzynarodowej opinii publicznej, zwłaszcza w ostatnich latach, jest Australia. Jednak już w przeszłości jej wła-

¹ W tekście zastosowano terminy „polityka migracyjna” bądź „polityka w zakresie migracji” (ang. *migration policy*) ze względu terminologię stosowaną przez władze Australii, o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

dze realizowały w praktyce twardy kurs wobec potencjalnych imigrantów, czyli „politykę białej Australii”, nie dopuszczając do osiedlania się na terytorium tego kraju osób z państw pozaeuropejskich, głównie pochodzących z Chin. Z kolei w ostatnich latach publiczną uwagę przyciągała przede wszystkim praktyka zawracania łodzi, które zmierzały do brzegów Australii w sposób nielegalny (przybywający nie mieli wiz) i kierowania ich do pobliskich wyspiarskich państw, na których terytoriach funkcjonowały ośrodki dla osób, które czekają na decyzję władz Australii w zakresie umożliwienia im wjazdu na jej terytorium. Podczas gdy początkowo postępowanie władz było motywowane kwestiami związanymi z narodowością osób, które chciały się tu osiedlić, współcześnie uwarunkowane jest troską o bezpieczeństwo państwa – wcześniej obawiano się imigrantów wywodzących się z krajów uważanych za nieprzyjazne, następnie także tych pochodzących z regionów kojarzonych z terroryzmem. Stosunkowo niedawnym, głośnym przykładem działania Australii stała się operacja „Suwerenne Granice”, uruchomiona w 2013 roku przez ówczesnego premiera Tony’ego Abbotta, i towarzysząca jej kampania medialna skierowana do osób, które zamierzałyby przepływać się do Australii drogą morską w sposób nielegalny, tj. bez wiz (zjawisko tzw. *boat people*, czyli „ludzi na łodziach”)².

Temat artykułu dotyczy polityki Australii w zakresie migracji od momentu ukonstytuowania Związku Australijskiego w 1901 roku aż do czasów współczesnych. Ze względu na szeroką perspektywę czasową skoncentrowano się na ukazaniu tych kluczowych wydarzeń, które przesądziły o ówczesnym, jak i obecnym podejściu władz Australii do kwestii imigracji. W części pierwszej artykułu analizowano problem od początków istnienia Australii aż do czasów drugiej wojny światowej, natomiast w części drugiej – od roku 1948 aż do czasów współczesnych. Całościowe wnioski wyprowadzone z badań zawarto w podsumowaniu kończącym część drugą przedstawionego tekstu.

Dokonano analizy kluczowych aktów prawnych, które przyjmowały władze zjednoczonego państwa od momentu jego powstania i które w sposób znaczący wpłynęły na kształt nie tylko polityki Australii w zakresie migracji, lecz także na strukturę etniczną społeczeństwa. W celu ukazania szerszego tła tego procesu pokrótce przedstawiono także te istotne wydarzenia, które miały miejsce przed powstaniem federacji.

² Na ten temat autorka pisała w innym miejscu, zob. K.P. Marczuk, *Public Diplomacy in the Service of the National Interest – Australia’s „Stopping the Boats” Campaign*, „Stosunki Międzynarodowe–International Relations” 2016, t. 52, nr 4, s. 243–252.

Początki imigracji do Australii są silnie związane z historią tego państwa, jego brytyjskim, kolonialnym dziedzictwem. Uogólniając, można wyróżnić następujące fazy rozwoju: pierwsza z nich obejmuje okres od momentu przybycia pierwszych brytyjskich emigrantów w XVIII wieku do roku 1901, gdy przyjęto pierwszą ogólnokrajową ustawę o ograniczaniu imigracji (*Immigration Restriction Act*). Moment przyjęcia nieprzypadkowo zbiegł się z powstaniem państwa Związek Australijski (1901 r.), wcześniej przyjmowano akty prawne w poszczególnych koloniach (tj. stanach). Ustawa ta zapoczątkowała drugą fazę, której symbolem stała się kontrowersyjna „polityka białej Australii”, czyli restrykcyjne antyimigranckie uregulowania prawne obowiązujące aż do początku lat siedemdziesiątych XX wieku. W tym okresie można wyróżnić etapy: od 1901 roku do pierwszej wojny światowej i etap obejmujący czasy po pierwszej wojnie aż do połowy lat siedemdziesiątych XX wieku. Trzecia faza to okres od 1976 roku do czasów współczesnych.

Można postawić hipotezę, że Australia została zbudowana na fundamencie początkowo kolonistów, później (celowych) imigrantów i stąd czerpała siłę i zasoby, które pozwoliły jej się rozwinąć. Prześledzenie historii imigracji do Australii będzie pomocne w weryfikacji tego założenia.

Pytania badawcze dotyczą: po pierwsze, głównych rozwiązań prawnych w zakresie regulacji imigracji do Australii; po drugie, cech charakterystycznych kolejnych stadiów rozwoju polityki migracyjnej tego państwa; po trzecie, rozwiązań przyjmowanych w Australii w tym zakresie współcześnie oraz stanowisk Unii Europejskiej i państw członkowskich w tym względzie.

POCZĄTKI IMIGRACJI DO AUSTRALII

Poznanie procesów, które nastąpiły w początkowym okresie, umożliwia analizę dalszych etapów polityki Australii w zakresie migracji³. Na przełomie wieków XVIII i XIX na ten odległy kontynent przywożeni byli głównie imigranci z Wielkiej Brytanii, którzy złamali tamtejsze prawo, Australia stała się zatem kolonią karną dla tego państwa. Kolejną liczną grupę stanowili poszukiwacze złota. Apogeum gorączki złota nastąpiło w połowie XIX wieku, gdy jeden z poszukiwaczy, Edward Hammond Hargraves, odkrył złoża w Nowej

³ Szerzej na ten temat autorka pisała w innym miejscu. Zob. K.P. Marczyk, *Origins of Immigration to Australia, 1787–1914*, „Arhivele Olteniei” 2017, t. 31, s. 39–50.

Południowej Walii w 1851 roku⁴. Ta wiadomość zelektryzowała poszukiwaczy z Europy, którzy zaczęli dobrowolnie przybywać do Australii, licznie przybywali także Chińczycy. Australia przestała zatem być miejscem zsyłki więźniów, natomiast stała się miejscem, w którym można było szybko się wzbogacić.

Omawiając początki imigracji do Australii, trzeba wspomnieć o silnych nastrojach antychińskich, które uzewnętrzniły się w dramatycznych wydarzeniach z 1861 roku w Lambing Flat, gdy chińscy poszukiwacze złota padali ofiarą antychińskich zamieszek organizowanych przez zazdrosnych o ich wyniki poszukiwaczy z Europy. Szczególnie brutalne wydarzenia miały miejsce 14 lipca 1861 roku, gdy grupa europejskich poszukiwaczy zaatakowała chińskich⁵.

W rezultacie władze poszczególnych kolonii w kolejnych latach zaczęły wprowadzać antychińskie regulacje prawne mające na celu ograniczenie imigracji Chińczyków; później przerodziło się to w „politykę białej Australii”. Do 1901 roku wszystkich imigrantów dzielono na cztery główne grupy: skazani (początkowo zsyłani głównie do Nowej Południowej Walii i na Tasmanię); imigranci „w nagrodę”, wskazywani przez australijskich kolonistów; *assisted immigrants*, czyli ci, którzy otrzymali wsparcie rządu oraz te osoby, które decydowały się dobrowolnie na emigrację. *Assisted immigration*, czyli politykę wspierania imigracji, a tym samym osadnictwa w Australii, zapoczątkowano w 1832 roku i kontynuowano do 1887 roku, był to program rozwijany na szeroką skalę. Dla przykładu w latach 1860–1887 do Nowej Południowej Walii sprowadzono ponad 78,5 tys. mężczyzn, kobiet i dzieci do 12. roku życia, w większości obywateli Zjednoczonego Królestwa (jedynie około 1,6 tys. osób pochodziło z innych państw)⁶. W spisie ludności z 1911 roku szacowano łączną liczbę *assisted immigrants* – czyli tych, którzy otrzymywali wsparcie, decydując się na emigrację do Australii, i którzy przybyli do Australii w latach 1832–1910 – na prawie 700 tys. osób⁷.

⁴ B. Mitchell, *Hargraves, Edward Hammond (1816–1891)*, w: *Australian Dictionary of Biography*, t. 4, Melbourne 1972, <http://adb.anu.edu.au/biography/hargraves-edward-hammond-3719> [dostęp: 3 grudnia 2016].

⁵ „The Courier”, 15 July 1861, w wersji online: <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/4599932?searchTerm=lambing%20flat&searchLimits=exactPhrase||dateTo=1861-07-31||notWords||anyWords||dateFrom=1861-07-14||requestHandler||sortBy=dateAsc> [dostęp: 23 marca 2017].

⁶ T.A. Coghlan, *The Wealth and Progress of New South Wales 1887–1888*, Sydney 1888, s. 310–311.

⁷ Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne, „Official Year Book of the Commonwealth of Australia” 1912, nr 5, s. 140, <http://www.ausstats.abs.gov>.

Wczesne opracowania statystyczne z końca XIX wieku, sporządzane odrębnie dla poszczególnych kolonii, tj. przed utworzeniem Związku Australijskiego, zawierają wiele mówiące dane o liczbie ludności. W 1887 roku – zatem w sto lat po rozpoczęciu zasiedlania Australii przez Wielką Brytanię – Nową Południową Walię, Wiktorię, Queensland, Australię Południową, Zachodnią Australię i Tasmanię zamieszkiwało niespełna 3 mln ludności. Najwięcej mieszkańców miały Nowa Południowa Walia i Wiktoria (każda z nich nieco ponad milion), najmniej – Australia Zachodnia (około 42,5 tys.). W latach 1861–1887 odnotowano lawinowy wzrost populacji Nowej Południowej Walii – od przeszło 350 tys. w 1861 roku do ponad miliona osób w 1887 roku, a zatem zaledwie w ciągu 26 lat⁸. Ten skokowy przyrost ludności tłumaczono trzema przyczynami: po pierwsze, naturalną przewagą urodzin nad zgonami, co świadczyło o młodym społeczeństwie. Po drugie, wyborem kolonii jako miejsca osiedlenia przez wielu *unassisted immigrants*, tj. imigrantów przybywających tam z własnej woli, np. poszukiwaczy złota. Po trzecie, wsparciem rządu Wielkiej Brytanii dla tych, którzy chcieli dobrowolnie wyemigrować do Nowej Południowej Walii i tam osiąść. Ówczesne władze dążyły do zasiedlenia Australii Brytyjczykami, którzy mieli budować fundament pod bogactwo najnowszej kolonii⁹.

Należy wskazać, oprócz imigracji z Wielkiej Brytanii, także tę z Chin. Czynnikiem, który przyciągał imigrantów z Chin była przede wszystkim wspomniana gorączka złota i nadzieja na szybkie wzbogacenie; z tego względu emigrowali głównie do Wiktorii i Nowej Południowej Walii, gdzie odkryto złoża tego kruszcu. Liczba Chińczyków przybywających do Australii w drugiej połowie XIX wieku stale się zwiększała, osiągając prawie 40 tys. osób w 1881 roku (dla porównania, mniej więcej tyle mieszkańców żyło na Tasmanii w tamtym czasie)¹⁰. W tabeli 1 przedstawiono stan liczebny imigrantów z Chin w poszczególnych koloniach w 1881 roku.

Źródła odnotowują, że poszczególne kolonie w XIX wieku przyjmowały prawne regulacje mające na celu ograniczyć imigrację z Chin, na chińskich imigrantów nakładano także wysokie opłaty za wjazd. Pierwsze takie ograniczenia w drodze ustaw przyjęły Wiktoria i Nowa

au/ausstats/free.nsf/0/ED453454A83D1B58CA257AEE0013637B/\$File/13010_1901_1911%20section%204.pdf [dostęp: 25 marca 2017].

⁸ T.A. Coghlan, *The Wealth and Progress...*, s. 307.

⁹ *Ibidem*, s. 308.

¹⁰ *Ibidem*, s. 314.

Południowa Walia, do których przyjeżdżało najwięcej chińskich poszukiwaczy złota. W przypadku Wiktorii miało to miejsce już w 1855 roku (kapitan każdej jednostki pływającej musiał wnieść opłatę za każdą osobę narodowości chińskiej na pokładzie); na mocy kolejnego aktu prawnego z 1857 roku zobowiązano Chińczyków przebywających w Wiktorii do wykupywania licencji na dwa miesiące, z opcją przedłużania, umożliwiającej pobyt, później odstąpiono od tej regulacji¹¹.

TABELA 1

Imigranci z Chin w australijskich koloniach w 1881 roku

Kolonia	Liczba imigrantów z Chin
Wiktoria	12 128
Queensland	11 229
Nowa Południowa Walia	10 205
Południowa Australia	4 151
Tasmania	844
Zachodnia Australia	145
Ogółem	38 702

Źródło: opracowanie własne na podstawie: T.A. Coghlan, *The Wealth and Progress of New South Wales 1887–1888*, Sydney 1888, s. 314.

Z kolei w Nowej Południowej Walii skutek takiej polityki np. w 1861 roku żyło prawie 13 tys. Chińczyków, natomiast dekadę później, w 1871 roku już tylko nieco ponad 7 tys.; w kolejnych latach liczba ta jednak wzrastała¹². Dekada 1861–1871 obfitowała w następstwa zamieszek w Lambing Flat, co spowodowało początkowy odpływ Chińczyków. W 1881 roku przyjęto ustawę o ograniczaniu napływu Chińczyków do Nowej Południowej Walii (*Influx of Chinese Restriction Act*)¹³.

Inną sprawą, którą kłopotaly się kolonie, była liczba naturalizowanych Chińczyków, która w znaczący sposób przeważała liczbę

¹¹ J. Lee, *Anti-Chinese Legislation in Australasia*, „The Quarterly Journal of Economics” 1889, t. 3, nr 2, s. 218.

¹² T.A. Coghlan, *The Wealth and Progress...*, s. 312.

¹³ Na mocy tego aktu prawnego każda jednostka pływająca przybywająca do Nowej Południowej Walii miała obowiązek meldować, ilu Chińczyków znajduje się na jej pokładzie oraz podawać ich dane. Przyjęto również następujące proporcje: zezwolono na zaokrętowanie jednej osoby narodowości chińskiej na sto ton ogólnego tonażu jednostki. Nałożono także obowiązkową opłatę w wysokości dziesięciu ówczesnych funtów nakładaną na kapitana jednostki za każdą podróżującą osobę narodowości chińskiej. Zob. *Influx of Chinese Restriction Act 1881*, nr 3, http://www.austlii.edu.au/au/legis/nsw/num_act/iocrao1881n23361/ [dostęp: 22 marca 2017].

naturalizowanych imigrantów z innych państw. Ta tendencja była szczególnie widoczna w Wiktorii, gdzie w latach 1871–1886 na około 4 tys. naturalizowanych prawie 3 tys. urodziło się w Chinach¹⁴. Z kolei w Nowej Południowej Walii w latach 1878–1887 naturalizowano 774 Chińczyków; dla porównania wśród imigrantów z Europy najczęściej naturalizowano Niemców (434) i Duńczyków (101), natomiast Polaków – 19 osób¹⁵.

Kwestia ograniczenia liczby chińskich imigrantów stała się dla wszystkich kolonii na tyle istotna, że obradowano o niej w trakcie Międzykolonialnej konferencji 12 czerwca 1888 roku. Jak podaje „The Sydney Morning Herald” w wydaniu z dnia konferencji, jej celem miało być wypracowanie uzgodnień, które następnie stanowiłyby bazę dla regulacji prawnych w zakresie ograniczenia imigracji z Chin¹⁶. Była to zatem geneza „polityki białej Australii”.

POCZĄTKI „POLITYKI BIAŁEJ AUSTRALII” (OD 1901 ROKU DO PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ)

Jednym z kluczowych aktów prawnych przyjętych przez nowo utworzone państwo u jego zarania – Związek Australijski powstały w 1901 roku – była ustawa o ograniczaniu imigracji (*Immigration Restriction Act*). Ustawa ta, przyjęta przez całe państwo, nie jak wcześniej – poszczególne kolonie, uważana jest z tego względu za symboliczny początek ogólnokrajowej „polityki białej Australii” (*White Australia Policy*, WAP). Oprócz tej ustawy jeszcze dwa inne akty prawne, również uchwalone w 1901 roku, dały podwaliny pod „politykę białej Australii”. Były to *Post and Telegraph Act* i *Pacific Islands Labourers Act*¹⁷.

¹⁴ T.A. Coghlan, *The Wealth and Progress...*, s. 325–326.

¹⁵ *Ibidem*, s. 325.

¹⁶ „The Sydney Morning Herald”, 12 June 1888, w wersji online: <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/13688991> [dostęp: 22 marca 2017]. Miały miejsce trzy międzykolonialne konferencje, podczas których dyskutowano na temat imigracji z Chin (lata 1880, 1888 i 1896).

¹⁷ C. Moore, „Good-bye, Queensland, good-bye, White Australia; Good-bye Christians”: *Australia's South Sea Islander Community and Deportation, 1901–1908*, „The New Federalist” 2000, t. 4, s. 22. *Post and Telegraph Act*, czyli ustawa o pocztach i telegrafii z 1901 r., zawierała przepisy nakazujące zatrudnianie osób o białym kolorze skóry. Zob. *Post and Telegraph Act* 1901, nr 12, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1901A00012> [dostęp: 23 marca 2017]. W 1901 r. przyjęto także *Pacific Islands Labourers Act* (ustawa o pracownikach z wysp Pacyfiku), która miała ułatwiać wydalenie pracowników pochodzących z wysp na Pacyfiku i zatrudnionych w Australii (głównie w Queensland i Nowej Południowej Walii na plantacjach trzciny cukrowej i bawełny). Pod pojęciem *Pacific Island labourer* (*kanaka*,

Głównym celem *Immigration Restriction Act* było zakazanie wjazdu do Australii tym, którzy zostali uznani za niepożądanych, *prohibited immigrants*. W świetle ustawy byli to m.in. ci, którzy nie byli w stanie napisać poprawnie dyktanda językowego (ustęp liczący 50 słów) z dowolnie wybranego przez urzędnika imigracyjnego języka europejskiego (np. z włoskiego, jeśli taką fantazję miałby urzędnik, przy czym nie liczono się z umiejętnościami językowymi egzaminowanej osoby), także „idiota lub osoba niepoczytalna” bądź „osoba cierpiąca na zakaźną lub zaraźliwą chorobę”, ci, na których ciążył wyrok oraz osoby parające się prostytutką¹⁸. Rząd nie ukrywał, że głównym celem jest znaczące ograniczenie niepożądanych imigrantów, głównie z Chin¹⁹. *Immigration Restriction Act* został przyjęty 23 grudnia 1901 roku i obowiązywał aż do 1 stycznia 1959 roku, gdy zastąpił go *Migration Act* z 1958 roku.

Głównym narzędziem „polityki białej Australii” przez wiele lat był zapis o dyktandzie językowym, budzący szczególne kontrowersje ze względu na dużą uznaniowość, w tej sprawie interweniował nawet rząd Japonii w 1905 roku. Badacze Iain Stewart, Jessie Hohmann oraz Kel Robertson analizują dla przykładu przypadek Brytyjki urodzonej w Indiach, Mabel Freer, która w 1936 roku przyłączyła się do Australii z Indii, legitymując się brytyjskim paszportem, jednak dwukrotnie odmówiono jej prawa wjazdu po tym, jak nie napisała dyktanda w języku włoskim (sic!). Zainteresowana podejrzewała, że powodem mógł być jej zamiar poślubienia Australijczyka, który w tym czasie był jeszcze żonaty z Australijką i zamierzał się rozwieść (sama też była rozwódką), co nie podobało się purytańskiemu władzom²⁰. Dyktando językowe było obowiązkowe do 1958 roku i spowodowało znaczne zahamowanie imigracji, zwłaszcza z Azji.

Do wybuchu pierwszej wojny światowej w Australii przyjęto jeszcze kilka innych regulacji, dotyczących kwestii związanych z imi-

pracownik pochodzący z wysp na Pacyfiku) rozumiano „[...] wszystkich mieszkańców pochodzenia nieeuropejskiego z jakiegokolwiek wyspy poza wyspami Nowej Zelandii, położonej na Oceanie Spokojnym [...]”. *Pacific Islands Labourers Act* 1901, nr 16, art. 1, http://www5.austlii.edu.au/au/legis/cth/num_act/pila1901161901243/ [dostęp: 23 marca 2017].

¹⁸ *Immigration Restriction Act* 1901, nr 17, http://www.foundingdocs.gov.au/resources/transcripts/cth4ii_doc_1901a.pdf [dostęp: 3 grudnia 2016].

¹⁹ „The Sydney Morning Herald”, 3 January 1902, w wersji online: <http://trove.nla.gov.au/newspaper/article/14447017?searchTerm=Immigration%20Restriction%20Act&searchLimits=exactPhrase||anyWords||notWords||requestHandler||dateFrom=1901-12-23||dateTo=1902-01-10||sortBy> [dostęp: 23 marca 2017].

²⁰ Zob. I. Stewart, J. Hohmann, K. Robertson, *Dictating to One of 'Us': The Migration of Mrs Freer*, „Macquarie Law Journal” 2005, t. 5, s. 241–275.

gracją, które były zgodne z ogólnym kierunkiem „polityki białej Australii” i miały na celu ograniczenie napływu ludności spoza Europy. Ustawa o naturalizacji z 1903 roku (*Naturalization Act*) w sposób rygorystyczny regulowała kwestię naturalizacji osób, które nie były obywatelami Zjednoczonego Królestwa i pochodziły z Azji, Afryki lub wysp na Pacyfiku. Zapisano tu, że:

Osoba mieszkająca na stałe w Brytyjskiej Wspólnocie, nie będąca obywatelem brytyjskim i nie będąca autochtonicznym krajowcem Azji, Afryki lub wysp na Pacyfiku, z wyjątkiem Nowej Zelandii, która zamierza osiedlić się w Brytyjskiej Wspólnocie [...] może wystąpić do Gubernatora Generalnego o zaświadczenie o naturalizacji²¹.

W praktyce oznaczało to, że osoby spoza Europy nie miały szans na naturalizację. Senator William Higgs z Queensland, który prze-forsował poprawkę do tego artykułu (postulował dodanie fragmentu „i nie będąca autochtonicznym krajowcem Azji, Afryki lub wysp na Pacyfiku, z wyjątkiem Nowej Zelandii”) uzasadniał swoje stanowisko następująco:

Celem tej poprawki jest powstrzymanie przed ubieganiem się o dokumenty naturalizacyjne 80 tys. kolorowych obcych, którzy nie są teraz naturalizowani, ale którzy mogą być naturalizowani lub będą chcieli być naturalizowani w przyszłości²².

Mimo że obawę przed osobami spoza Europy przybywającymi do Australii wyrażało wielu senatorów, to jednak inni zwracali uwagę, że nie jest to właściwy kierunek; ostatecznie poprawkę przyjęto niewielką przewagą jednego głosu (11 do 10 głosów)²³.

Ustawa z 1903 roku została uchylona przez ustawę o narodowości z 1920 roku, która również odnosiła się do kwestii naturalizacji. Na marginesie można podać, za jej autorami, że angielskie słowo *disability*, oznaczające w tym kontekście brak zdolności do czynności prawnych, odniesiono m.in. do „kobiety zameężnej lub nieletniego, obłąkanego lub idioty”²⁴. Poza wyjątkami, określonymi w ustawie, za-

²¹ *Naturalization Act* 1903, nr 11, art. 5, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1903A00011> [dostęp: 23 marca 2017].

²² W. Higgs, *Naturalization Bill*, Senate Hansard, 3 July 1903, <http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;query=Id%3A%22hansard80%2Fhansards80%2F1903-07-09%2F0027%22> [dostęp: 23 marca 2017].

²³ C. Cooper, *The Immigration Debate in Australia: from Federation to World War One*, „Parliamentary Library”, 16 July 2012, Parliament of Australia, Canberra, s. 18.

²⁴ *Nationality Act* 1920, nr 48, art. 5, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1920A00048> [dostęp: 23 marca 2017].

kazano wydawania zaświadczeń o naturalizacji osobom, do których odnosiły się powyższe zastrzeżenia (art. 10 pkt 3).

W celu wzmocnienia kursu „polityki białej Australii”, a zatem ustawy o ograniczaniu imigracji z 1901 roku, władze postanowiły zaostrzyć regulacje dotyczące także zatrudniania imigrantów (pracowników fizycznych) na podstawie umów o pracę. W 1905 roku przyjęto *Contract Immigrants Act*, czyli ustawę dotyczącą właśnie tej kwestii²⁵. Celem było doprowadzenie do sytuacji, gdy zdecydowaną grupę imigrantów-pracowników stanowiliby Brytyjczycy lub Europejczycy. Ówczesny premier Australii Alfred Deakin nie krył tego faktu:

Żadne okoliczności nie pojawiły się aż dotąd w Australii tak, żeby doprowadzić do propozycji wprowadzenia kolorowej siły roboczej na podstawie umów o pracę. Ta ustawa, chociaż mająca zastosowanie do wszystkich osób przybywających tu na podstawie umowy o pracę w celu podjęcia pracy fizycznej, będzie tak naprawdę dotyczyć Europejczyków [...]. Jak już powtarzałem, ciągle i ciągle, pusta Australia to nie biała Australia²⁶.

W okresie do pierwszej wojny światowej dominował kierunek myślenia o imigracji nastawiony na ochronę miejsc pracy przed imigrantami nieeuropejskiego pochodzenia (głównie z Chin). Mimo że do roku 1914 nie przyjęto zbyt licznych ustaw w tym zakresie, to jednak władze stale interesowały się tą kwestią²⁷. Spis ludności, przeprowadzony w roku proklamowania nowego państwa (jednak jeszcze dla każdego ze stanów oddzielnie), tj. w 1901 roku, wykazał, że w Australii mieszkało nieco ponad 3,7 mln osób (najwięcej w Nowej Południowej Walii, Wiktorii i Queensland), w większości urodzonych w Australii, Zjednoczonym Królestwie bądź innych państwach europejskich. Jedynie około 47 tys. ówczesnych mieszkańców urodziło się w Azji (tabela 2). Z kolei dekadę później, pierwszy ogólnokrajowy spis podawał liczbę około 4,5 mln mieszkańców (nie uwzględniono ludności aborygeńskiej) i choć nie badano ludności pod względem miejsca urodzenia, to wskazano ogółem ponad 52 tys. mieszkańców Australii pochodzenia pozaeuropejskiego (tabela 3).

²⁵ Zob. *Contract Immigrants Act* 1905, nr 19, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1905A00019>[dostęp: 25 marca 2017].

²⁶ A. Deakin, *Contract Immigrants Bill: Second reading*, House of Representatives, House Hansard, 10 November 1905, <http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/search/display/display.w3p;query=Id%3A%22hansard80%2Fhansard80%2F1905-11-10%2F0022%22> [dostęp: 25 marca 2017].

²⁷ C. Cooper, *The Immigration Debate...*, s. 23.

TABELA 2
Liczba mieszkańców Australii według państwa urodzenia (1901 r.)

Miejsce urodzenia	Australia	Wielka Brytania	Inne państwa europejskie	Azja	Nowa Zelandia	Inne	Nieokreślone	Łącznie
Liczba mieszkańców	2 908 303	679 159	74 673	47 014	25 788	30 942	7 922	3 773 801

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Australian Bureau of Statistics, *A Snapshot of Australia, 1901*, <http://www.abs.gov.au/Websitedbs/D3110124.NSF/24e5997b9bf2ef35ca2567fb00299c59/c4abd1fac53e3df5ca256bd8001883ec?OpenDocument> [dostęp: 25 marca 2017].

TABELA 3
Liczba mieszkańców Australii pochodzenia nieeuropejskiego (1911 r.)

Pochodzenie etniczne	Australijskie / półkrwi Aborygeni	Azjatyckie	Afrykańskie	Amerykańskie	Polinezyjskie	Nieokreślone	Łącznie
Liczba mieszkańców	10 113	38 690	693	89	2 751	7	52 343

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne, „Official Year Book of the Commonwealth of Australia” 1912, nr 5, s. 122, [http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/freec.nsf/0/ED453454A83D1B58CA257AE0013637B/\\$File/13010_1911%20section%204.pdf](http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/freec.nsf/0/ED453454A83D1B58CA257AE0013637B/$File/13010_1911%20section%204.pdf) [dostęp: 25 marca 2017].

Od 1906 roku do wybuchu pierwszej wojny światowej liczba imigrantów, którzy przybywali do Australii uległa zwiększeniu – w tym czasie osiedliło się 150 tys. osób wspieranych przez państwo²⁸. Celem było zasiedlenie jak największych, niezamieszkałych dotąd, obszarów. Szczególne nasilenie imigracji odnotowano w latach 1910–1913, natomiast w czasie wojny w zasadzie imigrantów nie przyjmowano, aż do 1919 roku. Michele Langfield zauważa, że:

Czas wojny posłużył jednakże wzmocnieniu wcześniejszych zasad co do rozmiaru, struktury i rozdziału przyszłej populacji Australii: miała ona być w przeważającej mierze brytyjska, tej nieeuropejskiej należało odmówić wjazdu i imigranci powinni być kierowani na obszary raczej wiejskie niż miejskie²⁹.

Kwestia ograniczania imigracji nasiliła się w kontekście wybuchu pierwszej wojny światowej. W 1914 roku uchwalono ustawę o zabezpieczeniu na wypadek wojny (*War Precautions Act*), która m.in. zezwalała Gubernatorowi – ze względu na konieczność zapewniania bezpieczeństwa publicznego i obrony – na podjęcie czynności zmierzających do zakazania wjazdu cudzoziemcom do Australii bądź umożliwiała mu ich deportację. Zezwolono także np. na ograniczanie wywozu z Australii pieniędzy i dóbr³⁰.

LATA 1914–1947

W połowie wojny uwidoczniła się niechęć wobec imigrantów europejskiego pochodzenia, lecz niebędących Brytyjczykami, jakkolwiek wcześniej „polityka białej Australii” była kojarzona głównie z nastrojami antyimigranckimi wobec ludności z Azji, głównie z Chin. W latach 1901–1939 upowszechnił się termin *white alien* (biały obcy), stosowany na określenie imigrantów spoza Wielkiej Brytanii – głównie Włochów, Greków, Jugosłowian i Polaków³¹. Obawiano się ich konkurencyjności na australijskim rynku pracy. W latach 1916–1920 zakazano przyjmowania Maltańczyków i Greków zwanych

²⁸ M. Langfield, *More People Imperative Immigration to Australia, 1901–39*, National Archives of Australia, Commonwealth of Australia 1999, <http://guides.naa.gov.au/more-people-imperative/chapter1/index.aspx> [dostęp: 26 marca 2017].

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *War Precautions Act* 1914, nr 10, art. 5, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1914A00010> [dostęp: 25 marca 2017].

³¹ M. Langfield, *More People Imperative Immigration...*, <http://guides.naa.gov.au/more-people-imperative/chapter4/index.aspx> [dostęp: 26 marca 2017].

„półkolorowymi” (ang. *semi-coloured*), chodziło o zatrzymanie miejsc pracy dla australijskich żołnierzy walczących zagranicą w czasie pierwszej wojny światowej³².

W następstwie wojny władze Australii spodziewały się wielkiej fali imigrantów w latach dwudziestych zarówno z Wielkiej Brytanii, jak i innych państw Europy, jakkolwiek obawiano się, że będą oni zamierzali się osiedlać na zurbanizowanych już terenach. Z tego względu przed wojną chętnie przyjmowano niemieckich kolonistów (chodziło o rozwój przyszłych miast); ta tendencja uległa zmianie po wojnie, ponieważ w latach wojny imigrantów z Niemiec postrzegano jako zagrożenie dla bezpieczeństwa Australii³³. W 1920 roku przyjęto poprawkę do ustawy o imigracji z 1901 roku (*Amending Immigration Act*), na mocy której zakazano wjazdu do Australii przez pięć lat obywatelom tych państw, które były wrogie wobec Wielkiej Brytanii w czasie wojny, tj. m.in. Niemcom, ale również Niemcom z Austrii, Węgrom, Bułgarom i Turkom, mając na uwadze ich możliwą działalność szpiegowską³⁴. Do określania tych osób stosowano pojęcie *enemy alien* (wrogi cudzoziemiec). W tabeli 4 przedstawiono liczbę osób tych narodowości w Australii według powszechnego spisu ludności przeprowadzonego w 1921 roku. Wyniosła ona nieco ponad 4 tys. osób przy łącznej liczbie wszystkich obcokrajowców niespełna 46 tys.; całkowita liczba ludności Australii (do której nie zaliczono Aborygenów) wtedy to nieco ponad 5,4 mln mieszkańców³⁵.

Co ciekawe, Michele Langfield zaznacza, że osoby z Polski, Czechosłowacji i Jugosławii zostały potraktowane jako *friendly aliens* (przyjaźni cudzoziemcy) ze względu na uznanie przez Wielką Brytanię rządów tych państw³⁶. Według spisu z 1921 roku w tamtym czasie w Australii żyło 119 osób z Czechosłowacji, 609 z Jugosławii i 500 z Polski³⁷.

³² *Ibidem*.

³³ M. Langfield, *Recruiting Immigrants: The First World War and Australian Immigration*, „Journal of Australian Studies” 1999, t. 23, nr 60, s. 60.

³⁴ *Amending Immigration Act* 1920, nr 51, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1920A00051> [dostęp: 30 marca 2017].

³⁵ *Census of the Commonwealth of Australia taken for the night between the 3rd and 4th April, 1921. Part III: Nationality*, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne 1924, s. 209, [http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/DF834B268872D52CA2578390015860D/\\$File/1921%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20III%20Nationality.pdf](http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/DF834B268872D52CA2578390015860D/$File/1921%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20III%20Nationality.pdf) [dostęp: 30 marca 2017].

³⁶ M. Langfield, *Recruiting Immigrants...*, s. 61.

³⁷ *Census of the Commonwealth of Australia...*, s. 209.

TABELA 4
Austriacy, Niemcy, Węgrzy, Bułgarzy i Turcy w Australii
w 1921 roku

Narodowość	Liczba
Austriacy	257
Bułgarzy	66
Niemcy	3 555
Węgrzy	35
Turcy	98
Łącznie	4 011

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Census of the Commonwealth of Australia taken for the night between the 3rd and 4th April, 1921. Part III: Nationality*, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Melbourne 1924, s. 209, [http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/DF834B268872D52CA2578390015860D/\\$File/1921%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20III%20Nationality.pdf](http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/DF834B268872D52CA2578390015860D/$File/1921%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20III%20Nationality.pdf) [dostęp: 30 marca 2017].

Przyjęta w 1914 roku wspomniana wyżej ustawa o zabezpieczeniu na wypadek wojny (*War Precautions Act*) pozostała w mocy jeszcze po zakończeniu pierwszej wojny światowej i uchylono ją dopiero w 1920 roku. Stało się tak z powodu dalszego wzmacniania „polityki białej Australii” po wojnie, wykluczania niepożądanych imigrantów i, po części, faworyzowania imigracji z Europy (zwłaszcza z Wielkiej Brytanii). Obawy budziła także pandemia hiszpańskiej grypy (hiszpanki) z lat 1918–1919 i ryzyko jej przywleczenia przez imigrantów z dotkniętych nią rejonów świata, jakkolwiek Australia w zasadzie uniknęła tej choroby, stosując system kwarantann przybywających do jej brzegów statków³⁸.

Uchyloną ustawę zastąpiły inne, przyjęte w 1920 roku. *Aliens Registration Act*, czyli ustawa o rejestracji cudzoziemców, nakładała obowiązek na każdego obcokrajowca przebywającego na terytorium Australii zgłoszenia się do właściwego urzędu w celu „zarejestrowania się jako cudzoziemiec”³⁹. Wprowadzono także wspomnianą ustawę o narodowości (*Nationality Act 1920*).

³⁸ A. Dunkley, *The Immigration Debate in Australia: World War I and Its Impact*, „Parliamentary Library”, 29 June 2016, Parliament of Australia, Canberra, s. 13.

³⁹ *Aliens Registration Act 1920*, nr 49, art. 6, pkt 1, <https://www.legislation.gov.au/Details/C1920A00049> [dostęp: 1 kwietnia 2017].

W okresie międzywojennym – mimo obostrzeń – w Australii osiadało coraz więcej imigrantów, zarówno Europejczyków, jak i spoza Europy. Według spisu z 1933 roku w Australii mieszkało około 6,6 mln osób (nie wliczano – w dalszym ciągu – Aborygenów), z czego 843 tys. narodowości brytyjskiej (urodzeni poza Australią) i około 60 tys. osób innej nacji⁴⁰. O kształcie polityki migracyjnej do roku 1939 przesądzały trzy główne czynniki: faworyzowanie grup etnicznych potencjalnych imigrantów, sytuacja na rynku pracy oraz dążenie do zasiedlania obszarów wiejskich⁴¹. Ponieważ australijscy żołnierze brali udział w obu wojnach światowych, na liczbę i strukturę ludności wpłynął także ten fakt. Przeprowadzony w czasach powojennych, tj. w 1947 roku kolejny spis ludności ujawnił, że w Australii mieszkało wtedy około 700 tys. osób narodowości brytyjskiej urodzonych poza Australią i około 39 tys. osób innej narodowości, przy ogólnej liczbie ludności 7,5 mln osób (stałe niewliczano Aborygenów)⁴². W wyniku wojny odnotowano zatem spadek liczby imigrantów, jakkolwiek wzrosła całkowita liczba wszystkich mieszkańców.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej Australia zaczęła na wielką skalę zachęcać imigrantów do przyjazdu, zdając sobie sprawę, że duży potencjał demograficzny pozwoli jej na większą samodzielność i obronę w wypadku potencjalnego zagrożenia z zewnątrz. W celu administrowania zmasowaną imigracją w 1945 roku po raz pierwszy urząd objął federalny minister ds. imigracji i w 1947 roku uruchomiono powojenny program imigracyjny, który w kolejnych latach skorelowano z programem pomocy humanitarnej świadczonej uchodźcom. Przed drugą wojną światową Australia nie prowadziła specjalnej polityki wobec uchodźców – jako oddalony od innych państw kontynent, kraj, do którego podróż była kosztownym wydatkiem, nie stawał się celem uchodźców. W czasie drugiej wojny światowej udzielono azylu kilkuset obywatelom m.in. Chin, Wysp Salomo-

⁴⁰ *Census of the Commonwealth of Australia, 30th June 1933. Part XI: Nationality*, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Canberra 1936, s. 844, [http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/C1C1F84FD1BC6E6DCA25784000109411/\\$File/1933%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20XI%20Nationality.pdf](http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/C1C1F84FD1BC6E6DCA25784000109411/$File/1933%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20XI%20Nationality.pdf) [dostęp: 1 kwietnia 2017].

⁴¹ M. Langfield, *More People Imperative Immigration...*

⁴² Zob. *Census of the Commonwealth of Australia, 30th June 1947. Part XIV: Nationality (Alliance)*, Commonwealth Bureau of Census and Statistics, Canberra 1949, s. 786–787, [http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/03ADB135690D5CB3CA25784100199ADA/\\$File/1947%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20XIV%20Nationality.pdf](http://www.ausstats.abs.gov.au/ausstats/free.nsf/0/03ADB135690D5CB3CA25784100199ADA/$File/1947%20Census%20-%20Volume%20I%20-%20Part%20XIV%20Nationality.pdf) [dostęp: 1 kwietnia 2017].

na, Filipin, Indonezji⁴³. Po wojnie – w latach od 1947–48 do 1974–75 do Australii przybyło około 300 tys. imigrantów, w tym wielu z Azji w następstwie wojny w Wietnamie⁴⁴. Pierwsza fala imigracji do Australii po zakończeniu drugiej wojny światowej to głównie europejscy wysiedleńcy (w tym niemieccy wysiedleni), często wspierani przez założoną w 1946 roku Międzynarodową Organizację ds. Uchodźców (*International Refugee Organization*, IRO), funkcjonującą w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych⁴⁵.

Ministrem ds. imigracji został Arthur Calwell, który w swoim pierwszym przemówieniu przed parlamentem 2 sierpnia 1945 roku zapowiedział:

Jeśli Australijczycy wyciągnęli wniosek z wojny na Pacyfiku, teraz – przechodząc do szczęśliwego zakończenia – jest pewne, że nie możemy dłużej utrzymać naszej wyspy-kontynentu tylko dla nas i naszych następców, jeśli nie zwiększymy znacząco naszej populacji. [...] Imigracja jest, w najlepszym razie, tylko odpowiednikiem najważniejszej fazy budowania populacji, zwiększania przyrostu naturalnego⁴⁶.

Ten kierunek myślenia o imigracji określano potocznie *populate or perish*, czyli „załudniaj lub giń”. Po drugiej wojnie światowej i agresji Japonii na północną Australię zdano sobie sprawę, że około 7 mln Australijczyków nie zapewni państwu obrony na wypadek zagrożenia zewnętrznego, zwłaszcza że w latach trzydziestych XX wieku spadł wskaźnik urodzeń i potrzebowano rąk do pracy. W ramach tej polityki w dalszym ciągu najchętniej witano imigrantów z Wielkiej Brytanii, ale zdawano sobie sprawę, że ich liczba jest niewystarczająca, żeby znacząco zwiększyć liczbę ludności:

To jedno, czego Australia chce, i będzie oczekiwać, to nowi zdrowi obywatele, którzy są zdecydowani, żeby zostać Australijczykami z wyboru⁴⁷.

Minister Calwell ukuł specjalny termin na określenie tych, którzy przyjechali do Australii w ramach powojennej imigracji – „nowi

⁴³ Ch. Price, *Immigration Policies and Refugees in Australia*, „The International Migration Review” 1981, t. 15, nr 1–2, s. 99.

⁴⁴ J. Phillips, *Australia’s Humanitarian Program: A Quick Guide to the Statistics since 1947*, „Parliamentary Library” 17 January 2017, Parliament of Australia, Canberra, s. 2.

⁴⁵ Szerzej na temat relacji Australii z IRO zob. J.R. Roach, *Australia’s Immigration Program*, „Far Eastern Survey” 1952, t. 21, nr 10, s. 104.

⁴⁶ A. Calwell, *Migration*. Speech, House of Representatives [Canberra], 2 August 1945, s. 1, http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/download/hansard80/hansardr80/1945-08-02/toc_pdf/19450802_reps_17_184.pdf;fileType=application%2Fpdf#search=%22calwell%20island%20continent%22 [dostęp: 2 kwietnia 2017].

⁴⁷ *Ibidem*.

Australijczycy” (ang. *New Australians*) – termin ten miał w zamyśle zastąpić pogardliwe określenia nowo przybyłych, głównie powojennych wysiedleńców, którzy stanowili pierwszą falę imigrantów⁴⁸.

Rząd przeznaczał znaczne środki dla imigrantów ze względu na duże koszty, które pociągała za sobą podróż do Australii – w tym celu „pożądanym” (pod względem zdrowia, wieku i zawodu) imigrantom opłacano podróż oraz zapewniano zakwaterowanie i pracę na początku nowego życia w Australii. Charles Price podaje, że łącznie w latach 1788–1947 około 45 proc. osiedleńców było dotowanych, podczas gdy po 1947 roku pomocą objęto już 64 proc.⁴⁹, co świadczy o rozmachu programu imigracyjnego. Imigrantów rekrutowano przez sieć biur rozsianych po świecie. Do drugiej wojny światowej potencjalnych osiedleńców klasyfikowano według następującego porządku: najbardziej pożądani byli ci z Wielkiej Brytanii i im udzielano pomocy rządu, pokrywając koszty podróży, oferując pracę i zakwaterowanie; w drugiej kolejności bez ograniczeń przyjmowano Europejczyków z Europy Północnej, którym zazwyczaj nie gwarantowano pomocy rządu; następnie przyjmowano Europejczyków z Europy Południowej w ramach limitów przyjęć i na własny koszt; ostatnią grupę stanowili nie-Europejczycy, którym pozwalano osiedlać się na określony czas i na własny koszt. Po wojnie, w ramach wspomnianego wyżej programu zwiększonej imigracji – *Assisted Passage Migration Scheme*, Program Wspomagania Korytarza Migracyjnego, realizowany od 1947 roku do początku lat siedemdziesiątych i mający za zadanie wspieranie imigrantów z Wielkiej Brytanii – założono, że populacja będzie się zwiększać o 1 proc. rocznie, tj. początkowo o 70 tys. (koniec lat 40.), następnie o 133 tys. osób (lata 70.)⁵⁰. Rekrutowanie imigrantów i oferowanie im finansowego wsparcia „jest prawie tak stare, jak europejskie osadnictwo w Australii”⁵¹. Cechą wyróżniającą imigrację do Australii po drugiej wojnie światowej było wspieranie również imigrantów niepochozących z Wielkiej Brytanii.

⁴⁸ *Idem*, *Question Immigration*. Speech, House of Representatives [Canberra], 8 September 1949, s. 2, http://parlinfo.aph.gov.au/parlInfo/genpdf/hansard80/hansardr80/1949-09-08/0096/hansard_frag.pdf;fileType=application%2Fpdf [dostęp: 2 kwietnia 2017].

⁴⁹ Ch. Price, *Australian Immigration: 1947–73*, „The International Migration Review” 1975, t. 9, nr 3, s. 304.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 306.

⁵¹ W.D. Borrie, *The Growth of the Australian Population with Particular Reference to the Period since 1947*, „Population Studies” 1959, t. 13, nr 1, s. 9.

* * *

W roku 1947 rozpoczęto program międzynarodowej adopcji dzieci, który trwał do 1953 roku. Pod hasłem „Dziecko, najlepszy imigrant” (ang. *The child, the best immigrant*) sprowadzono do Australii około 3200 dzieci, głównie sierot wojennych, w tym 100 było Maltańczykami, natomiast reszta pochodziła z Wielkiej Brytanii (inne państwa europejskie nie były zainteresowane udziałem w tym programie). Uważano, że dzieci mają szansę zasymilować się szybciej niż dorośli i – ze względu na młody wiek – będą mogły dłużej pracować w dorosłym życiu⁵².

⁵² *Child Migration to Australia*, „Fact Sheet” [b.d.], nr 124, <http://www.naa.gov.au/collection/fact-sheets/fs124.aspx> [dostęp: 2 kwietnia 2017].